

УДК 655 42(47+57)

Д. Д. КУСЬКО, О. В. АНТОНІК

ЛЕНІНСЬКА ОЦІНКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПОПУЛЯРНОЇ ТА НАВЧАЛЬНОЇ КНИГИ

У Програмі КПРС підкреслено, що «здійснювана в країні реформа загальноосвітньої і професійної школи ґрунтується на творчому розвитку ленінських принципів єдиної трудової політехнічної школи і спрямована на ще вище піднесення рівня освіти і виховання молоді, поліпшення підготовки до самостійного трудового життя» [23, с. 198].

На лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС була розроблена концепція єдиної системи безперервної освіти, йшлося про необхідність розвивати індивідуальні здібності учнів, диференціювати навчання відповідно до їх запитів і нахилів. В цих умовах перешорядного значення набуває уміння вчителя сформулювати у школярів інтерес до навчання, виробити в них практичні навички самостійного інтелектуального та духовного збагачення, перетворити знання учнів у міцні ідейні переконання, які б стали основою марксистсько-ленінського світогляду.

Знайомство з основами наук про природу і суспільство закладається в школі, і провідна при цьому роль належить підручнику. Проте досвід свідчить, що навіть найдосконаліший підручник не може на сучасному рівні забезпечити глибокі та всебічні знання, враховувати і розвинути потенціальні здібності кожного учня. Шкільний підручник повинен, за словами В. І. Леніна, дати «провідну нитку для дальшого вивчення предмета», «щоб людина зацікавилася таким вивченням» [3, с. 35].

Знання, вміння, навички, закладені в ньому, — це мінімум, визначений державною програмою для єдиної школи. Для сучасної практики навчального книговидання характерна тенденція комплексного підходу до використання засобів навчання, в центрі яких знаходиться підручник. Вперше визначення навчального комплексу як системи дидактичних засобів навчання по конкретному предмету (при провідній ролі підручника), яка створюється з метою найбільш повної реалізації виховних і освітніх завдань, сформульованих програмою з цього предмета і спрямованих на всесторонній розвиток особистості учня, дав Д. Д. Зуєв [27, с. 215].

Значне місце в цій системі відводиться популярним виданням з актуальних питань сучасності. У ряді праць, присвячених книгознавчим аспектам навчальної книги, дослідники цілком правомірно вказують на зв'язок популярних і навчальних видань [26], популярність визначають як типологічну рису шкільного підручника [28]. Просвітительські завдання навчальної і популярної книги часто переплітаються, однак між ними є функціональні відмінності. При відборі матеріалу автор підручника дотримується програми, йому відомий контингент учнів, комплекс дидактичних вимог. Популярна книга виходить за тісні рамки шкільної програми, приблизно орієнтована на читача, не обов'язкова для вивчення. Звідси і її специфічні риси — доступність, наочність, багатство й цікаві інтерпретації фактичного матеріалу, своєрідні мовно-стилістичні засоби. Якщо підручник учень читає «з примусу», за вказівкою вчителя, то при звертанні до популярної книги він керується іншими мотивами.

Але разом, у комплексі, популярні та навчальні книги для школярів виконують важливі соціальні завдання, допомагають глибше оволодіти основами наук, формують науковий матеріалістичний світогляд, сприяють становленню особистості. Закономірно, що у творчій спадщині В. І. Леніна вимоги до навчальної і популярної книги часто збігаються. Це особливо характерно для періоду становлення радянської школи, коли популярні книги часто виконували роль підручників та посібників.

Марксизм, зазначав В. І. Ленін, ставить усі кардинальні питання суспільного розвитку на «історичний ґрунт, не в розумінні самого тільки пояснення минулого, але й у розумінні безбоязного передбачення майбутнього і смислової практичної діяльності» [6, с. 66—67]. Виходячи з практики сучасного навчального книговидання, коли мова йде про підручник як популярну книгу, а вимоги популярного стилю все більше реалізуються в організації навчального матеріалу, доцільно проаналізувати взаємозв'язок навчальної і популярної книги у творчій спадщині В. І. Леніна.

З перших днів своєї революційної діяльності В. І. Ленін незмінну увагу приділяв справі виховання й освіти підростаючого покоління. Уже в перших своїх працях — «Гімназичні господарства і поправні гімназії», «Про що думають наші міністри», «Перли народницького прожектерства» В. І. Ленін піддав гострій критиці політику царського уряду в галузі народної освіти. Серед важливих теоретичних положень про будівництво соціалістичної системи народної освіти провідне місце у творах В. І. Леніна займають питання про створення навчальної книги, які і в сучасних умовах перебудови всіх ланок системи освіти залишаються актуальними.

Глибокий інтерес до книжкової справи проявляється в багатьох лєнінських статтях, листах, рецензіях, передмовах по ряду видань. В. І. Ленін уважно вчитувався в книги, які виходили,

давав схвальні відгуки про видання, що відображали соціалістичну дійсність, засуджував пусті, відірвані від життя твори. Розробляючи тематику і характер популярної книги для народу, Ленін створив спеціальну інструкцію, в якій йшлося про забезпечення «найпопулярнішого викладу» [8, с. 385].

Ще в 1904 р. у статті «Про журнал «Свобода» В. І. Ленін, характеризуючи основні риси популярного викладу, пише, що популярний письменник «припускає в нерозвиненому читачеві серйозний намір працювати головою і допомагає йому виконувати цю серйозну й важку працю, веде його, допомагаючи робити перші кроки і навчаючи йти далі самостійно» [4, с. 341]. Не менш важливим є ленінське розмежування понять «популярність викладу» та «популярничання», особливо небезпечне у навчальній книзі, коли автор має «на увазі читача, що не думає і думати не здатний, підносить йому готовими всі висновки певного вчення» [4, с. 341—342].

Ленінська теорія популярного викладу знаходить своє поглиблення в умовах соціалістичного будівництва у роботі «Тези про виробничу пропаганду». Вважаючи, що єдиним керівним органом такої пропаганди має бути редакція популярної масової газети, Ілліч ще раз підкреслює: головне завдання популярного видання — «не опускатися до нерозвиненого читача, а неухильно — з дуже обережною поступовістю — підносити його розвиток» [13, с. 15]. Ленін пропонує також систематично перевидавати газетний матеріал у вигляді брошур, листівок, щоб він поруч з підручниками служив для поширення професійно-технічної і політичної освіти.

Неодноразово у своїх працях В. І. Ленін проводить паралель між популярною і навчальною книгою, обґрунтовує такий параметр підручника, як стабільність. Ще у 1903 р. в листі до Ф. В. Ленгніка він писав, що «популярна література тільки та й хороша, тільки та й годиться, яка служить десятиліття. Бо популярна література є ряд підручників для народу, а підручники викладають ази, що не міняються півстоліттями» [16].

У працях В. І. Леніна накреслені не лише методологічні концепції створення навчальної книги, але й даються конкретні вказівки, ділові поради авторам щодо змісту, структури підручників, їх оформлення та довідкового апарату. Важливим показником навчальної книги є її відповідність шкільній програмі, однак зміст може розкриватися вужче або ширше, залежно від уміння автора логічно та доступно викладати свої думки.

В. І. Ленін вважав, що основу, ядро навчальної книги мають становити найважливіші положення науки, найновіші її досягнення при вилученні всього другорядного й застарілого з огляду на те, що наука неупинно розвивається. Однак він застерігав проти введення у підручники та посібники неусталених знань, не до кінця дослідженого матеріалу. Фактичний матеріал має бути чітким і достовірним, а підхід до розвитку явищ і фактів — історично-конкретний, з урахуванням суспільно-економічного укладу епохи. Логіка викладу матеріалу повинна відповідати про-

цесу набуття знань — тільки в такому випадку можна забезпечити раціональне засвоєння, адекватне сприйняття: «В теорії пізнання, як і в усіх інших галузях науки, слід міркувати діалектично, тобто не припускати готовим і незмінним наше пізнання, а розбирати, яким чином з незнання постає знання, яким чином неповне, неточне знання стає повнішим і точнішим» [5, с. 93].

Ці ленінські вимоги обгрунтовані в рецензії на посібник А. Богданова «Короткий курс економічної науки», написаний в 1899 році. В ній, зокрема, відзначається стрункість і послідовність викладу, найдоцільніша для даного предмету структура матеріалу. Внаслідок такого історичного викладу в учнів складається цілісне уявлення про предмет вивчення, формується пізнавальна активність, здатність творчо мислити, співставляти й аналізувати матеріал. Заслуговує на увагу викладена в рецензії концепція цільового призначення посібника з основ наук: «Головне завдання кожного керівництва: дати основні поняття... і вказати, в якому напрямі слід вивчати його докладніше і чому важливе таке вивчення» [3, с. 39].

Разом з достовірністю фактів В. І. Ленін вимагав точності понятійного апарату, чіткості визначень, які повинні впливати з висвітлення суті досліджуваного предмета, явища, процесу. У контексті книги Гегеля «Наука логіки» Ленін наголошував: «Категорії треба вивести (а не довільно або механічно взяти)» [7, с. 81]. Позитивним у посібнику Богданова він вважає те, що у ньому нема зайвої категоричності, недоведених положень: «Авторові чужа та схоластика, яка часто спонукає упорядників підручників вправлятися у «дефініціях», в розгляді окремих ознак кожної дефініції, причому ясність викладу у нього не тільки не втрачає, а прямо виграє» [3, с. 34].

В. І. Ленін високо оцінював ті книги, у яких фактичний матеріал був достовірним і наочним, сприяв правильним і об'єктивним висновкам. На його думку, у книзі М. М. Покровського «Російська історія в найстислішому нарисі» (1920 р.) «...оригінальна будова і виклад», але для того, щоб вона стала підручником, В. І. Ленін пропонує дати такий елемент довідкового апарату, як хронологічний покажчик.

Точні, конкретні знання з того чи іншого предмета, вважав В. І. Ленін, повинні доповнюватися засобами пропаганди, зокрема, популярними виданнями. В листі до А. В. Луначарського у 1921 році він писав: «Щоб підняти торфодобування, треба широко поставити пропаганду — листівки, брошури, пересувні виставки, кінематографічні знімки, видання підручників» [17, с. 138].

На початку 20-х років радянська педагогіка і школа завершили критичний перегляд старої системи освіти, звільнити її від застарілого матеріалу, почалася докорінна переоцінка існуючих дидактичних позицій, намітився радикальний перегляд обсягу та змісту шкільної освіти. Оскільки навчальної літератури, яка б повністю відповідала потребам нової школи, було не-

достатньо, доводилось використовувати для навчання старі підручники, адаптовані до нових вимог, а також кращі популярні видання, в яких реалізувалися основи політехнічної освіти. У передмові до книги І. І. Степанова «Електрифікація РРФСР у зв'язку з перехідною фазою світового господарства» В. І. Ленін писав: «Чого нам найбільше бракує для справжньої (а не чиновницько-бездіяльної) роботи в справі народної освіти — це саме от таких «посібників для шкіл»..., як цей. Якби всі наші літератори — марксисты замість того, щоб витратити свої сили на всім набридлу газетну і журнальну політичну тріскостню, засіли за такі ж посібники або підручники з усіх без винятку суспільних питань, тоді ми не переживали б такої ганьби, що майже через п'ять років після завоювання політичної влади пролетаріатом в його, пролетаріату, державних школах і університетах вчать ... молодь старі буржуазні вчені старого буржуазного мотлоху» [15, с. 47—48].

Високо оцінюючи як за змістом, так і за формою брошуру І. І. Степанова, В. І. Ленін свідомо зараховує її до «посібників» і настоює, щоб «у кожній повітовій бібліотеці... було по кілька примірників цього «посібника»; «...щоб кожний народний учитель у кожній школі прочитав і засвоїв цей посібник» [15, с. 48].

Цікавою з точки зору культури видання є ленінська думка про список літератури з питань електрифікації у цьому виданні. Вона свідчить про те, що Ленін великої ваги надавав раціональному розташуванню матеріалу, вмій організації довідкового апарату, спрямуванню його на активну самостійну роботу.

Зразком партійного, діалектичного підходу до популяризації знань є накреслений Леніним план майбутнього підручника з економічної географії, який він пропонує одному з членів ЦК: «Книжечку б як підручник: огляд усіх країн світу; хто кому скільки винен; вигідні та істотні джерела доходів у кожній країні» [22, с. 305]. Щодо популярності, поширення цих відомостей серед народних мас, Ілліч уточнює «...перекладемо на всі мови, зробимо підручником, будемо кожні 2 роки доповнювати», щодо наочності — матеріал має бути викладений «наочно, з діаграмами» [22, с. 305].

Культура видання у ленінському розумінні — це і вимога розумної внутрішньої структури книги, необхідних показників, передмов і коментарів. Наприклад, пробний примірник «Атласа Росії» В. І. Ленін визнав незадовільним і відзначив, що тільки після виправлення він «може і повинен стати навчальним атласом» [19, с. 165].

В умовах якісного удосконалення комплексу навчальних видань для школи особливо актуальними є ленінські слова про доступність викладу, мовно-стилістичний арсенал. Якість і зрозумілість матеріалу, однак, має досягатися не за рахунок зниження його науковості, чіткості. Висуваючи вимогу простоти й дохідливості, В. І. Ленін різко критикував ті видання, які відзначалися часто дивовижною легкістю викладу, але зате й «дивовижною беззмістовністю, переливанням з пустого в по-

роже» [3, с. 38]. Він уважно стежив за новинками, високо цінив простий, жвавий стиль та лаконічність. При стислому викладі слід бути особливо уважним до мови, бо в цьому випадку «окремі фрази і навіть окремі слова мають незрівнянно важливіше значення, ніж у широкому і детальному викладі» [3, с. 39].

Характерний з цього приводу розгляд В. І. Леніним книги О. Ерманського «Наукова організація праці і система Тейлора». Відзначаючи її науковість та достовірність, Ілліч вважав, проте, що ця книга не заслуговує бути підручником через багатомовність автора: «Без усякої потреби повторює одне і те ж **по** багато разів... Популярний виклад вимагає також усунення повторень. Читати великі книги «народові» ніколи» [14, с. 196—197].

А от в передмові до книги американського письменника і публіциста Джона Ріда «10 днів, що потрясли світ», В. І. Ленін писав: «Цю книгу я хотів би бачити розповсюдженою в мільйонах примірників і перекладеною на всі мови, бо вона дає правдивий і надзвичайно живо написаний виклад подій, таких важливих для розуміння того, що таке пролетарська революція, що таке диктатура пролетаріату» [11, с. 46].

Як бачимо, ленінські вимоги до навчальної і популярної книги часто переплітаються, оскільки їх «просвітительські» функції нерідко збігаються. На думку В. І. Леніна, і в популярному, і в навчальному творі відомості мають бути вірогідними, новими і наочними, розкриття основ наук має чітко ув'язуватися з життям, з практикою комуністичного будівництва. Методологічною основою відбору, систематизації й оцінки фактів повинен бути діалектичний та історичний матеріалізм як єдино правильний метод наукового пізнання, що дає змогу розглянути явище глибого і всестороннього, в динаміці, у зв'язку з іншими явищами суспільного життя.

З психологічної сторони виклад матеріалу має бути логічним, конкретним і послідовним; жвавим, емоційним і стислим; виховувати у молодого читача бажання «іти далі самостійно», поглиблювати знання. Привчати до творчої роботи з книгою, полегшувати сприйняття основного тексту покликані елементи довідкового апарату: покажчики, передмови, списки літератури і т. д.

Отже, вдосконалюючи підручники, слід використовувати досягнення популярного книговидання. Популярна книга дає змогу творцям підручників глянути на ту чи іншу науку як на систему, розкриває її структуру і логіку пізнання, акцентує увагу на виховних моментах. Нові підходи до створення комплексу навчальних видань, пошуки творчих і раціональних шляхів їх удосконалення повинні базуватися на ленінських вказівках про взаємозв'язок підручника і популярної книги.

1. *Ленін В. І.* До питання про нашу фабрично-заводську статистику // Повне збір. творів. Т. 4. С. 1—33. 2. *Ленін В. І.* Замітка до питання про теорію ринків // Повне збір. творів. Т. 4. С. 43—57. 3. *Ленін В. І.* Рецензія.

А. Богданов. Краткий курс экономической науки // Повне збір. творів. Т. 4. С. 34—42. 4. *Ленін В. І.* Про журнал «Свобода» // Повне збір. творів. Т. 5. С. 341. 5. *Ленін В. І.* Теорія пізнання емпіріокритицизму і діалектичного матеріалізму // Повне збір. творів. Т. 18. С. 30—185. 6. *Ленін В. І.* Карл Маркс // Повне збір. творів. Т. 26. С. 37—84. 7. *Ленін В. І.* Конспект книги Гегеля «Наука логіки» // Повне збір. творів. Т. 29. С. 73—202. 8. *Ленін В. І.* Інструкція по упорядкуванню книг для читання робітників і селян // Повне збір. творів. Т. 37. С. 385. 9. *Ленін В. І.* Маленька картина для з'ясування великих питань // Повне збір. творів. Т. 37. С. 390—393. 10. *Ленін В. І.* Промова на I Всеросійському з'їзді у справі освіти // Повне збір. творів. Т. 37. С. 72—75. 11. *Ленін В. І.* Передмова до книги Джона Ріда «10 днів, що потрясли світ» // Повне збір. творів. Т. 40. С. 46. 12. *Ленін В. І.* Завдання спілок молоді // Повне збір. творів. Т. 41. С. 284—303. 13. *Ленін В. І.* Тези про виробничу пропаганду // Повне збір. творів. Т. 42. С. 14—16. 14. *Ленін В. І.* Ложка дьогтю в бочці меду // Повне збір. творів. Т. 45. С. 196—197. 15. *Ленін В. І.* Передмова до книги І. І. Степанова «Електрифікація РРФСР у зв'язку з перехідною фазою світового господарства» // Повне збір. творів. Т. 45. С. 47—48. 16. *Ленін В. І.* Ф. В. Ленгніку, лютий, 1903 // Повне збір. творів. Т. 46. С. 261—267. 17. *Ленін В. І.* А. В. Луначарському, 9 квітня 1921 р. // Повне збір. творів. Т. 52. С. 138. 18. *Ленін В. І.* Лист до тов. М. М. Покровського від 5 грудня 1920 р. // Повне збір. творів. Т. 52. С. 24. 19. *Ленін В. І.* Г. С. Зінов'єву, 24 квітня // Повне збір. творів. Т. 52. С. 165. 20. *Ленін В. І.* М. П. Горбунову, 30 червня 1920 р. // Повне збір. творів. Т. 52. С. 5. 21. *Ленін В. І.* Телеграма Л. В. Красіну і Н. К. Клишку // Повне збір. творів. Т. 52. С. 37. 22. *Ленін В. І.* К. Б. Радеску, 1922 // Повне збір. творів. Т. 54. С. 305. 23. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу // Матеріали ХХVII з'їзду КПРС. К., 1986. С. 144—216. 24. *Горбачов М. С.* Революційній перебудові — ідеологію оновлення: Промова на Пленумі ЦК КПРС 18 лютого 1988 р. К., 1988. 25. *Лигачов Е. К.* Про хід перебудови середньої і вищої школи та завдання партії по її здійсненню: Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 18 лютого 1988 р. К., 1988. 26. *Бейлінсон В. Г.* Арсенал образования: характеристика, подготовка, конструирование учебных изданий. М., 1986. 27. *Зув Д. Д.* Школьный учебник. М., 1983. 28. *Ковба Ж. Н., Феллер М. Д.* Популярность как типологическая черта школьного учебника // Проблемы школьного учебника. Вып. 15. С. 87—102. 29. *Рокитянский В. Р.* Книга, от которой многого ждут // Проблемы школьного учебника. Вып. 16. С. 205—223.

Стаття надійшла до редколегії 21.01.88